בית חווה מסוף תקופת הברזל ומתקנים לרגלי ח׳רבת אבו שַׁוָאן

יובל ברוך

האתר נמצא על המדרון שלמרגלות ח׳רבת אבו שַׁוָאן, כ־100 מ׳ מדרום־מערב (נ״צ רי״ח 21435/62625, רי״י 16435/12625; 797 מ׳ מעל פני הים; איור 1). יש ממנו תצפית טובה אל נחל חלץ ואל הכפר הערבי בתיר, המזוהה עם ביתר הקדומה. האתר נסמך לדרך קדומה העוברת לאורך המדרון — תאריכה אינו ידוע.

בימי השלטון הירדני נבנה במקום בית מגורים, וסביבו הכשירו טרסות חקלאיות שעליהן נטעו עצי פרי. חלק מהטרסות בנוי מעל השרידים הקדומים. סמוך לבית המגורים נמצאו בור מים, כנראה קדום, ושני כבשני סיד שתאריכם אינו ידוע; כבשן אחד נמצא בשטח הפתוח שמחוץ לחווה הקדומה. הכבשן השני, שנבנה מעל אחד המבנים הקדומים של החווה (מבנה 300), גרם לו נזק רב. כ־20 מ׳ מצפון־מזרח

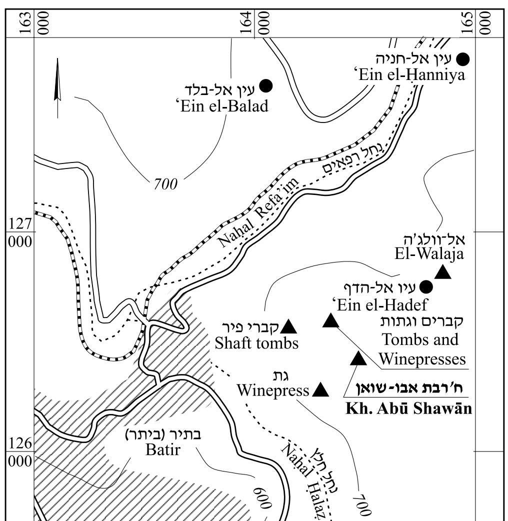

איור 1. מפת איתור.

לחווה ובמעלה התל נתגלתה מערה שפתחה קרס ובכתליה חצובים תאי קולומבריה (המערה לא נבדקה). בדוח זה מובאים ממצאים מהחפירה באתר ומסקר שנערך בסביבתו.

בית חווה מסוף תקופת הברזל

בחפירה נחשפו שרידים של בית חווה, המשתרעים על שניים עד שלושה דונמים, ובהם שני מבנים (200 ו־300) המרוחקים כ־40 מ׳ זה מזה. המבנים נסמכים אל קיר התוחם את החווה (W26). נוסף על המבנים נמצאו מתקנים ומערה שחציבתה לא הושלמה.

מבנה 200 (תוכנית 1; איור 2)

המבנה רבוע (8.8 × 9.5 מ׳) ומחולק לחדרים. הקירות שהונחו על סלע האם נבנו מאבני שדה שהוקצעו בגסות. הסלע אינו מפולס והפרש הגבהים מגיע כדי מטר. רוב המבנה נמצא מכוסה ברובד של גיר לבן (0.4—0.6 מ׳) שהצטבר מקריסה של התקרה והתקלפות הטיח מהקירות. במבנה הובחן שלב אחד עם שינויים קלים בתוכנית המקורית (להלן). לשינויים אלה משמעות סטרטיגרפית וכרונולוגית מצומצמת מאוד.

מדרום לכניסה (L203, להלן) נחפר חדר מלבני צר (L212; איור 3; 1.2 × 4.0 מ׳). מקירות החדר, שנבנו מאבנים בגודל בינוני (0.8 מ׳), שרד רק נדבך היסוד. בניגוד לשאר חדרי הבית, לא השתמרה בחדר זה הרצפה. לא ידוע למה שימש החדר, אף שהממצא הקירמי כלל מעט כלי שולחן (ר׳ למשל איור 19:5, 6). חדר זה נוסף לבניין ככל הנראה בשלב מאוחר להקמתו.

הפתח למבנה נמצא בצפון־מזרח (L203), עם סימני חציבה על הסף. מהפתח נכנסו אל חדר מלבני גדול (L202), שקירותיו (W22, W27 ו־W28) נבנו מאבנים גדולות מסותתות בקפידה. קיר 28 שרד לגובה 1.5 מ׳, שיא ההשתמרות במבנה. מצפון לחדר זה נחפר חדר קטן (L201; 2 × 3 מ׳)

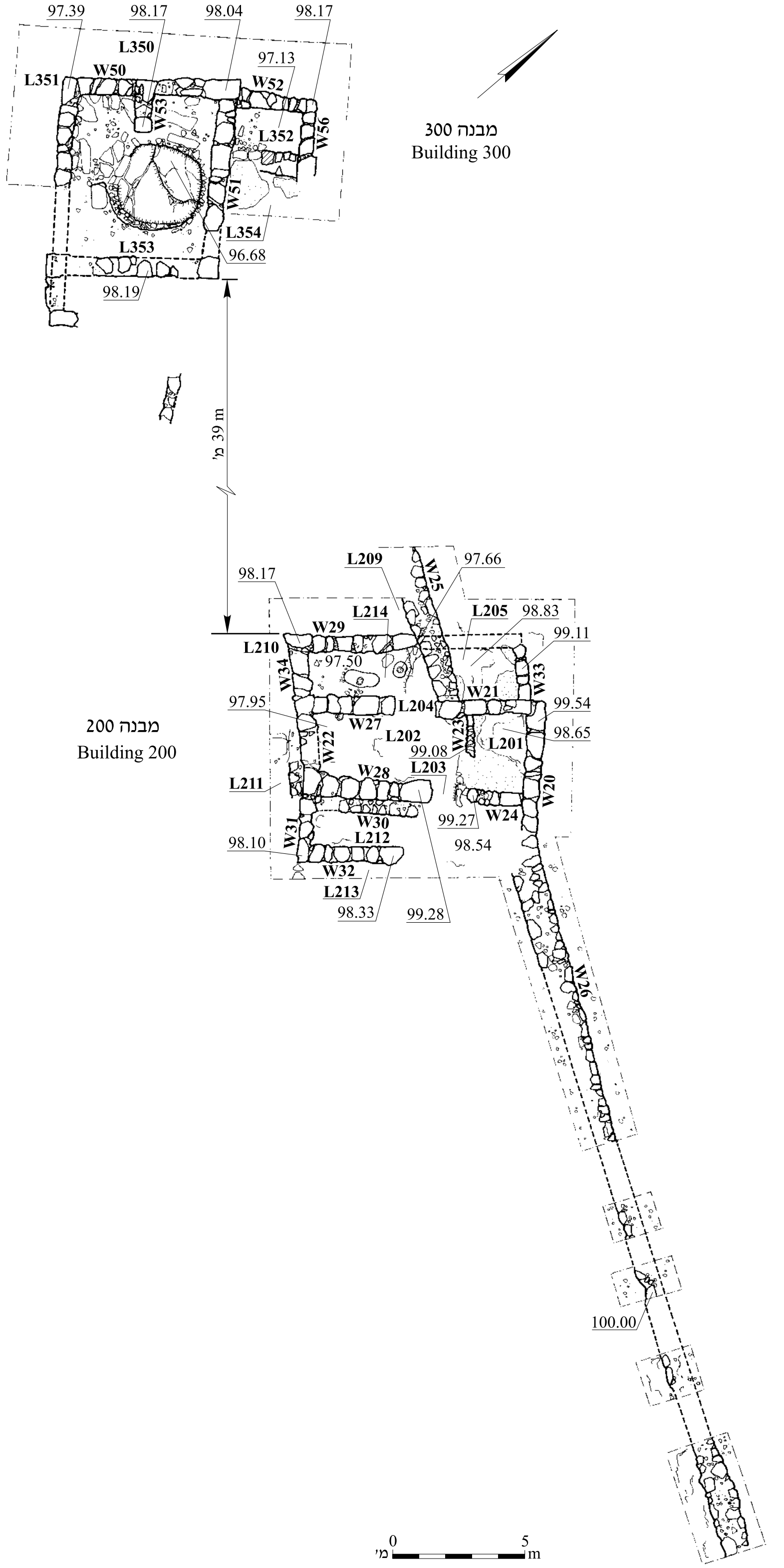

תוכנית 1. בית חווה מתקופת הברזל למרגלות ח׳ אבו שַׁוָאן (מבנה 200 ומבנה 300).

איור 2. מבנה 200, מבט לצפון.

איור 3. מבנה 200, לוקוס 212, מבט לצפון־מזרח.

איור 4. מבנה 200, המתקן בחדר 214.

שביניהם מפרידה מחיצה (W23; 0.3 מ׳ עובי, 0.45 מ׳ גובה) הבנויה מאבנים קטנות מעל רצפת גיר לבן עם חצצים. רצפת הגיר (5—7 ס״מ עובי) השתמרה בכל החדר, למעט בפינה הצפונית, שם נמצאה בליטת סלע (0.6 מ׳ מעל הרצפה) שתפקידה לא ברור. שרידים של הרצפה נחשפו גם בחדר 205. על הרצפה בחדר 201 נתגלו שברים של עשרות קנקני פערור (רובם מאותו טיפוס) ומשקולת עשויה אבן גיר (איור 6:14). חדר זה שימש לאחסון של יבול חקלאי. רצפת הגיר נמצאה באותו מפלס בלוקוסים 201 ו־205, על כן סביר להניח שבשלב הבנייה הראשון הם היו שני מרחבים מלבניים שחולקו מאוחר יותר ליחידות קטנות.

מצפון־מערב לחדר 202 נחשף חדר מלבני המחולק לשני מרחבים קטנים (L205, L214). חלוקה זו נעשתה ככל הנראה בשלב מאוחר, עם בניית קיר 25 (1 מ׳ עובי) הנמשך לכיוון מערב ומתחבר עם מבנה 300 (להלן). קיר זה בנוי ברישול מאבני שדה במגוון גדלים שלוכדו בעזרת טיט ואבנים קטנות.

ברצפה של חדר 214 נמצא מתקן חצוב שלו שני מרכיבים (איור 4): בור עגול (0.4 מ׳ עומק), מטויח בטיח אפור וסגור באבן עגולה ושטוחה שבמרכזה

חור, ובור סגלגל (0.3 מ' עומק) מטויח, שברצפתו גומה קטנה שנועדה כנראה לאיסוף הפסולת. המתקן דומה למתקנים שתוארכו לתקופת הברזל באתרים כמו תל גזר (Macalister 1912:48–67), תל בית מרסים (Albright 1943:55–63), בית שמש

איור 5. קיר 26, התוחם את החווה ממזרח, מבט למערב.

(Grant 1913:26–27) ואולי גם בטירת יהודה (ייבין ואדלשטיין 1970). מתקנים דומים נוספים, שנתגלו בעיקר באזור השומרון, זוהו על ידי החוקרים כמתקנים לייצור שמן זית (Eitam 1979).

בפינה המזרחית של המבנה נחשף קיר 26 (25 מ' אורך; איור 5), הבנוי מאבני שדה (0.2—0.7 מ') שהונחו בשני טורים וביניהן אבנים קטנות וטיט. הקיר (1.2 מ' עובי) תחם כנראה את שטח החווה. נקודת המפגש בין קיר 26 למבנה 200 השתמרה במצב ירוד.

כלי החרס ממבנה 200 (איור 6)

קערה עם דופן דקה (איור 6: 1).— קערה זו שכיחה במכלולים מהמאות הח'–הז' לפסה"נ, כגון רמת רחל II (Aharoni 1964: Pl. 181:1–5), ערוער II (בירן וכהן 1981: ציור 8: 9—15) וירושלים (Eshel 1995: Fig. 10:28).

קערה מעוגלת עם שפה מקופלת (איור 6: 2).— תת־טיפוס של הקערה הנפוצה במכלולים מסוף תקופת הברזל, ובהם תל אל־פול III (Lapp 1981: Pl. 63:21).

קערות מעוגלות עם שפה פשוטה נטויה מעט כלפי פנים (איור 6: 3, 4).— קערות אלה שכיחות בדרך כלל במכלולים המתוארכים למאות הי'–הח' לפסה"נ, דוגמת בית שמש IIA (Grant and Wright 1938: Pl. 63:1–8).

איור 6 ◄

מס'	הכלי	סל	לוקוס	תיאור
1	קערה	1066/2	203 (שפכים)	טין חום בהיר, גריסים לבנים, ליבה חומה
2	קערה	1074/2	203 (שפכים)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה חומה
3	קערה	1064/1	204 (שפכים)	טין חום כהה, גריסים
4	קערה	1052/1	205 (רצפה)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה חומה
5	קדרה	1084/1	212 (רצפה)	טין חום־אדום כהה, גריסים לבנים, ליבה שחורה; שרידי פיח בתוך הכלי
6	פיטס	1097/1	212 (רצפה)	טין חום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
7	פערור	1020/3	201 (רצפה)	טין חום בהיר, גריסים וחצצים לבנים ושחורים
8	פערור	1011/1	201 (רצפה)	טין חום בהיר, גריסים לבנים, ליבה אפורה
9	פערור	1033/1	201 (רצפה)	טין חום בהיר, גריסים וחצצים לבנים, ליבה אפורה
10	פערור	1036/2	201 (רצפה)	טין חום בהיר, גריסים לבנים, ליבה אפורה
11	פערור	1027/1	202 (רצפה)	טין חום בהיר, גריסים לבנים, ליבה אפורה
12	פערור	1025/2	201 (רצפה)	טין חום בהיר, גריסים לבנים, ליבה אפורה
13	בסיס פערור	1034/1	201 (רצפה)	טין חום־אפור, גריסים וחצצים לבנים, ליבה אפורה
14	משקולת	1026	201 (רצפה)	אבן גיר קשה, 64 גרם בערך כ־4 שקלים

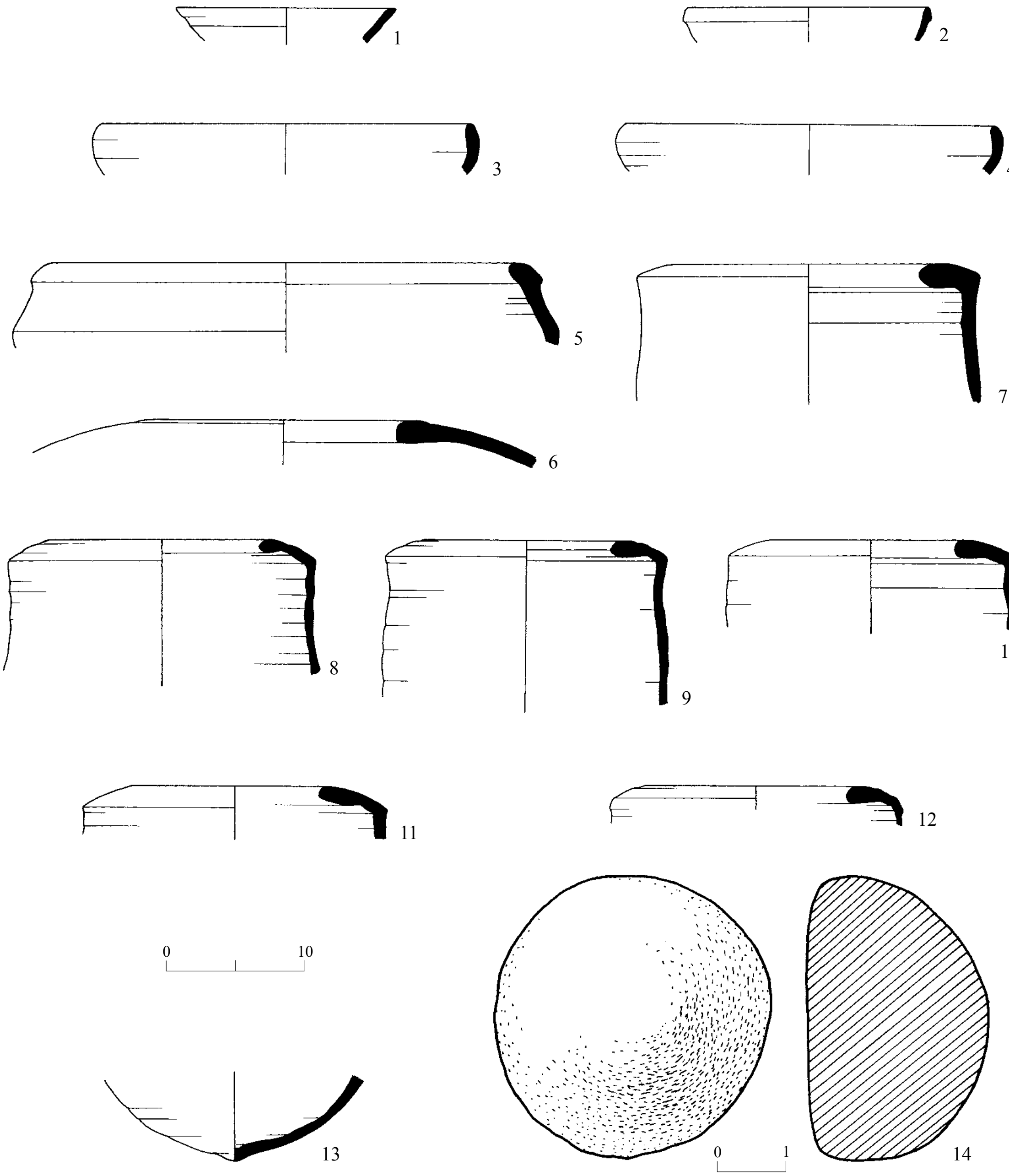

איור 6. כלי החרס (1—13) ומשקולת האבן (14) ממבנה 200.

קדרות (איור 6:5).— נתגלו מספר שברים מאותו טיפוס של קדרה עמוקה עם שפה מעובה נטויה פנימה, דופן עבה וגוף פחוס עם זיווי קל. טיפוס זה שכיח במכלולים מהמאות הח׳—הו׳ לפסה״נ, ודומים לו נמצאו ברמת רחל Va (Aharoni 1964: Pl. 18:3, 4), בעין גדי (Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig. 16:4–6) ובבאר שבע (Aharoni 1973: Pl. 60:73).

פיטס עם שפה מעובה (איור 6:6).— חריץ רדוד מופיע מתחת לשפת הכלי שדומה לו נמצא בתל אל־פול III (Lapp 1981: Pl. 49:23, 24).

פערורים עם גוף גלילי (איור 6:7—13).— לכלי שפה מעובה, נוטה פנימה ובסיס מעוגל. כלים אלה מאפיינים מכלולים מהמאות הז׳—הו׳ לפסה״נ והם נמצאו באתרים רבים ביהודה, כגון רמת רחל Va

איור 7. מבנה 300, מבט כללי לכיוון מערב.

איור 8. מבנה 300, כבשן הסיד.

(Aharoni 1964: Pl. 21:2), עין גדי V (Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig. 21:2) ותל אל־פול III (Lapp 1981: Pl. 49:8).

מבנה 300 (תוכנית 1; איור 7)

המבנה ממוקם בפינה הצפונית־מערבית של החווה, וחציו המערבי שנחפר ניזוק מבנייה של כבשן סיד מאוחר (איור 8). כמו כן, אבני המבנה נלקחו לבניית טרסות חקלאיות. למבנה מספר יחידות, מהן נחשפו שתיים: חדר רבוע (L353) שבתוכו נבנה כבשן הסיד המאוחר, ושרידים של חדר נוסף מצפון (L352).

החדר הרבוע (L353; 5.3 × 6.2 מ׳, 0.95—0.65 מ׳ רוחב הקירות) נבנה מאבנים גדולות ומהוקצעות שהונחו הישר על הסלע. אבני הפינה (0.8 × 1.4 מ׳) גדולות יותר מאבני הקירות (0.3—0.6 מ׳) ומסותתות בקפידה. צורת בנייה זו אופיינית למבנים שנחשפו בצפון הר חברון ותוארכו שם לסוף תקופת הברזל, בעיקר באלה שזוהו כמצודות, ובהם ח׳ אבו תוין (מזר תשמ״א) דיר בע׳ל (כוכבי תשל״ב:41, אתר 28) וח׳ אל־עיד (ברוך תשנ״ז:49).

פני הסלע שעליו הוקם הבניין פולסו והוחלקו, ונמצאו סדוקים מהחום שפלט כבשן הסיד. בין אבני המפולת שכיסו את המבנה נמצאו ארבע אבנים מוארכות (1.20—1.35 מ׳) שזוהו כאומנות (איור 9). מקורן בחדר שבו נבנה כבשן הסיד או בחדר הסמוך לו מצפון (L352), שם נתגלתה אומנה באתרה, ועל כן נראה שהמבנה היה מחולק לכמה חדרים. קיר 53, הניגש אל קיר 50 במערב, שרד בחלקו (כ־0.9 מ׳ אורך), אך ברור שהוא היה ארוך יותר וחילק את היחידה לחדרים קטנים. ממזרח לחדר המלבני נתגלו ראשי קירות הניגשים אליו, ומלמדים על קיומם של חדרים נוספים, שלא נחפרו.

איור 9. מבנה 300, מבט למזרח.

איור 10. האומנה בלוקוס 352.

החדר שמצפון לקיר 51 נבנה מאבני שדה קטנות שהונחו על הסלע ולוכדו בטיט. הוא נחלק לשני מרחבים (L354 ו־L352) ורק חלקו המערבי נחפר. החלוקה נעשתה בעזרת אומנות שאחת מהן השתמרה. האומנה מלבנית ומסותתת בקפידה (1.05 מ׳ גובה; איור 10). רצפת החדר עשויה מאבנים שטוחות (0.10 × 0.15 מ׳) שהונחו מעל שכבת חמרה דקה (0.1 מ׳). בלוקוס 354 נחשפה רצפת גיר לבנה עם חצצים (איור 11). בין האומנה לקיר 56 נמצאה שורה של אבנים קטנות. שורה זו נבנתה מעל רצפת הגיר ולכן היא מאוחרת להקמת המבנה.

בתוך השרידים שלא נפגעו מהכבשן נמצא רובד לבן (כ־0.4 מ׳ עובי), דומה לזה שנמצא במבנה

איור 11. לוקוס 354, מבט למערב.

200, שמקורו בבלייה של גיר וחומרי מליטה מהקירות ומהתקרה. בתוכו נמצאו שברים של כלי חרס המתוארכים לסוף תקופת הברזל.

כבשן עגול ועמוק (3 מ׳ קוטר, 1.8 מ׳ עומק) נבנה בתוך חדר 353 שדופנותיו בנויות אבני

שדה קטנות. רצפתו היא הסלע הטבעי ונראה שהוא נחצב והועמק כדי להגדיל את נפחו. פתח הכבשן פונה למערב, לכיוון הרוח. השטח שבין קיר הכבשן לקירות המבנה מולא באבנים ובעפר, ששיוו לו מראה של רוגם מעוגל. שברים של כלי חרס מהתקופות הרומית והביזנטית נמצאו בתוך המילוי. נראה שבוני כבשן הסיד השתמשו במבנה החווה הקדום כמסגרת ואף נהנו מזמינות האבנים הרבות שנותרו מהחווה ושימשו חומר גלם להפקת הסיד.

כלי החרס ממבנה 300 (איור 12)

קערות מעוגלות עם שפה מקופלת חוצה (איור 12: 1–5).— הקערות קטנות או בינוניות בגודלן, חלקן מחופה אדום וממורק במירוק אובניים האופייני לתקופת הברזל 2. טיפוס זה של קערות הוא הנפוץ ביותר בתקופה זו ביהודה ולו מספר וריאנטים. קערות דומות נמצאו ברמת רחל Va (Aharoni 1964: Pl. 17:39), בערוער II (בירן וכהן 1981: ציור 10: 1–4, 10, 11), בקבר בתקוע (Herr 1986: Fig. 1) ובמערות בירושלים (Eshel 1995: Fig. 14:5).

קערות מזוות עם שפה נטויה חוצה (איור 12: 6, 7).— טיפוס זה נפוץ מאוד בשכבות של המאה הח'–סוף תקופת הברזל ביהודה. לעתים הקערות מחופות אדום. כלים דומים נתגלו בבאר שבע (Aharoni 1973: Pl. 60:72), בלכיש III (Zimhoni 1990: Fig. 3:14), בח' שילחה (מזר, עמית ואילן תשמ"ד: ציור 3: 1, 3) ובמערות בירושלים (Eshel 1995: Fig. 3:8, 13:12).

קדרות עם שפה מעובה ושקע לאורך השפה מבחוץ (איור 12: 8–13).— לחלק מהשברים יש ידיות. כלים אלה אופיניים למכלולים מיהודה מהמאות הח'–הז' לפסה"נ ודומים להם נמצאו ברמת רחל Va (Aharoni 1964: Pl. 18:3, 4), בעין גדי V (Mazar,) (Dothan and Dunayevsky 1966: Fig. 16:4–6) ובבאר שבע (Aharoni 1973: Pl. 60:73).

אגן (איור 12: 14).— אגן חרס עשוי ביד. לכלי שפה נטויה קלות חוצה, דופן קצרה ועבה ובסיס שטוח. מידות הכלי והחומר שממנו הוא עשוי מצביעים על כך ששימש אמבט רגליים (Crowfoot, Crowfoot

איור 12 ◄

מס'	הכלי	סל	לוקוס	תיאור
1	קערה	1097/3	354 (רצפה)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים
2	קערה	1097/6	354 (רצפה)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה אפורה; שרידי צבע אדום סמיך
3	קערה	1099/1	354 (רצפה)	טין חום־אדום כהה, גריסים לבנים, ליבה חומה
4	קערה	1097/2	354 (רצפה)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים
5	קערה	1071/2	350 (שפכים)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים
6	קערה	1077/1	350 (שפכים)	טין חום־אדמדם (כתום), גריסים לבנים
7	קערה	1097/4	354 (שפכים)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה אפורה; שרידי צבע אדום סמיך ומירוק אובניים
8	קדרה	1094/3	352 (שפכים)	טין חום־אדמדם, גריסים וחצצים לבנים, לא הובחנה ליבה
9	קדרה	1091/12	352 (שפכים)	טין חום־אדמדם, גריסים וחצצים לבנים, ליבה חומה
10	קדרה	1094/2	352 (שפכים)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה אפורה
11	קדרה	1091/1	354 (רצפה)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה אפורה
12	קדרה	1097/5	354 (רצפה)	טין חום־אפור גריסים לבנים, ליבה אפורה
13	קדרה			טין חום כהה, גריסים לבנים, ליבה אפורה
14	אגן	1100/1	353 (שפכים)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים
15	סיר בישול	1094/3	352 (שפכים)	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה אפורה
16	סיר בישול	1094/5	352 (שפכים)	טין חום בהיר, גריסים וחצצים לבנים ואפורים, ליבה אפורה
17	פערור	1094/4	352 (שפכים)	טין חום, גריסים לבנים וחומים, ליבה אפורה
18	פיטס	1094/1	352 (שפכים)	טין חום בהיר, גריסים וחצצים לבנים ואפורים, ליבה אפורה
19	נר	1094/1	352 (שפכים)	טין חום, גריסים לבנים וחומים, ליבה אפורה

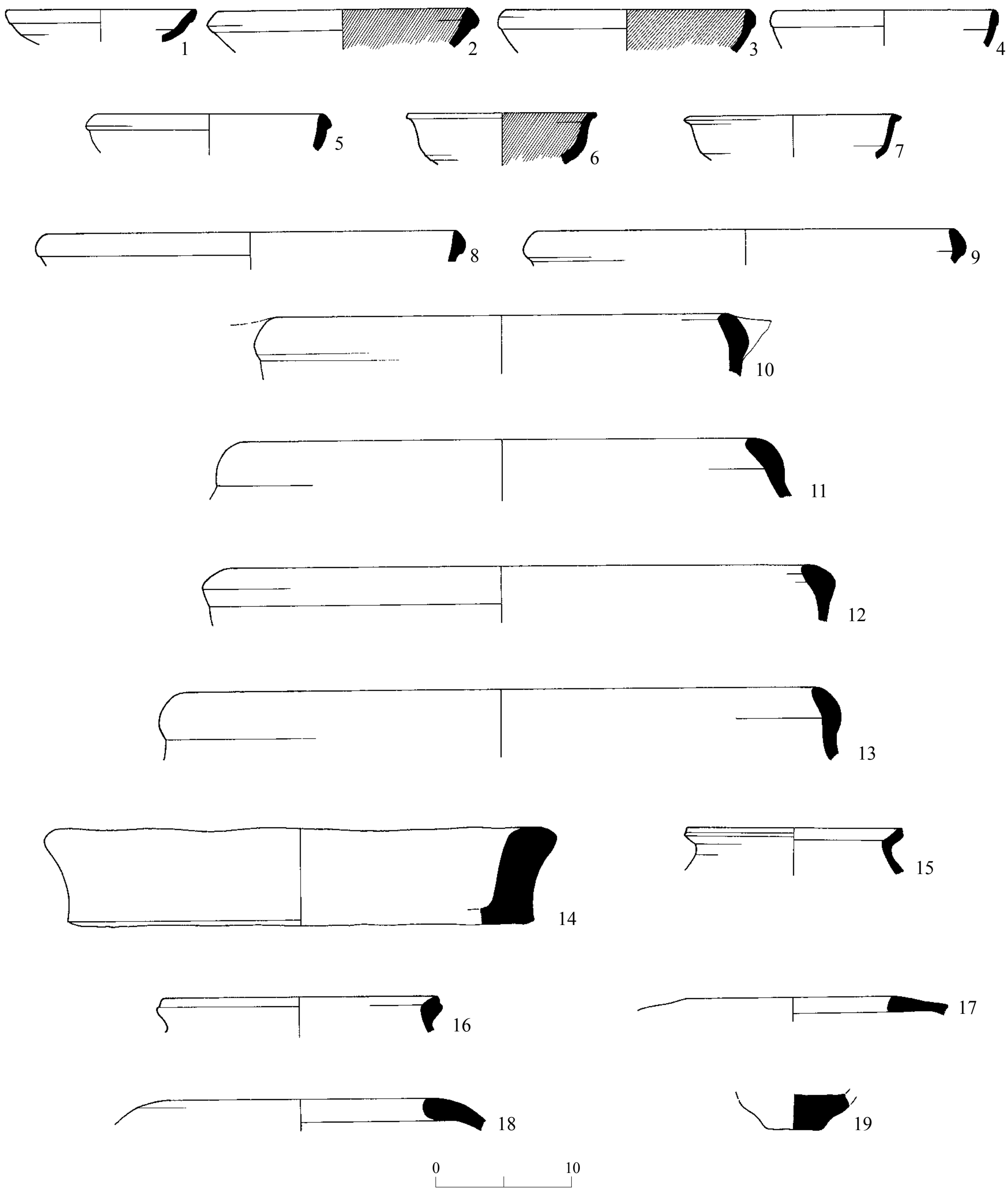

איור 12. כלי החרס ממבנה 300.

and Kenyon 1957:187), אף שלכלי שלפנינו חסרים הזיזים האופייניים סביב השפה. ייתכן שהכלי שימש לייצור גבינה (Chambon 1984:64) או שהיה כלי פולחני לאגירת נוזלים (בירן 1982: ציור 22). כלי דומה נמצא בחווה שנתגלתה בפסגת זאב שמצפון לירושלים ותוארכה לאותה תקופה (Seligman 1994: Fig. 9:8).

סירי בישול (איור 12: 15, 16).— כמה שברים של סירים מטיפוס ׳עין גדי׳ עם שפה נטויה חוצה, לעתים

מחורצת. כלים אלה אופייניים למכלולים של סוף תקופת הברזל ביהודה, ובהם עין גדי V (Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig. 8:14, 15) ורמת רחל Va (Aharoni 1964: Pl. 18:12). טיפוס זה מופיע החל מהמאה הז׳ ועד לחורבן ממלכת יהודה והוא חשוב לקביעת הכרונולוגיה של מכלולים מסוף תקופת הברזל.

פערורים (איור 17:12).— הפערור עם השפה הפשוטה והכתף המתעגלת אופייני לסוף תקופת הברזל. הקבלות לכלים דומים נזכרו בתיאור הממצא ממבנה 200 (ר׳ איור 6).

פיטסים (איור 18:12).— כלי עם שפה פשוטה, האופייני לסוף תקופת הברזל.

נרות (איור 19:12).— נתגלה בסיס של נר גבה־בסיס המופיע בסוף תקופת הברזל ומסייע בקביעת הכרונולוגיה של סוף תקופת הברזל.

המערה

למרגלות מבנה 200 וכ־60 מ׳ מדרום־מערב לו נתגלה פתח של מערה חצובה בסלע. הפתח נסתם בקיר טרסה. התברר כי חציבת המערה לא הושלמה, שכן בתוכה נמצאו אבני מפולת מהתקרה שקרסה, כנראה בשל פריכות הסלע. בחפירה בחזית המערה ומעט פנימה נתגלו ארבעה כלי חרס שבורים באתרם: קדרה, קערה, פכית דלייה ונר (איור 13), המתוארכים לסוף תקופת הברזל. נראה שהמערה שימשה מחסן של החווה, ויצאה מכלל שימוש כשהתקרה קרסה.

כלי החרס מהמערה (איור 13)

קדרה (איור 1:13).— קדרה עמוקה עם שפה נטויה פנימה וחריץ שנמשך לאורך השפה. כלי זה אופייני לסוף תקופת הברזל. הקבלות לכלים דומים מופיעות בדיון הקירמי של מבנים 200 ו־300.

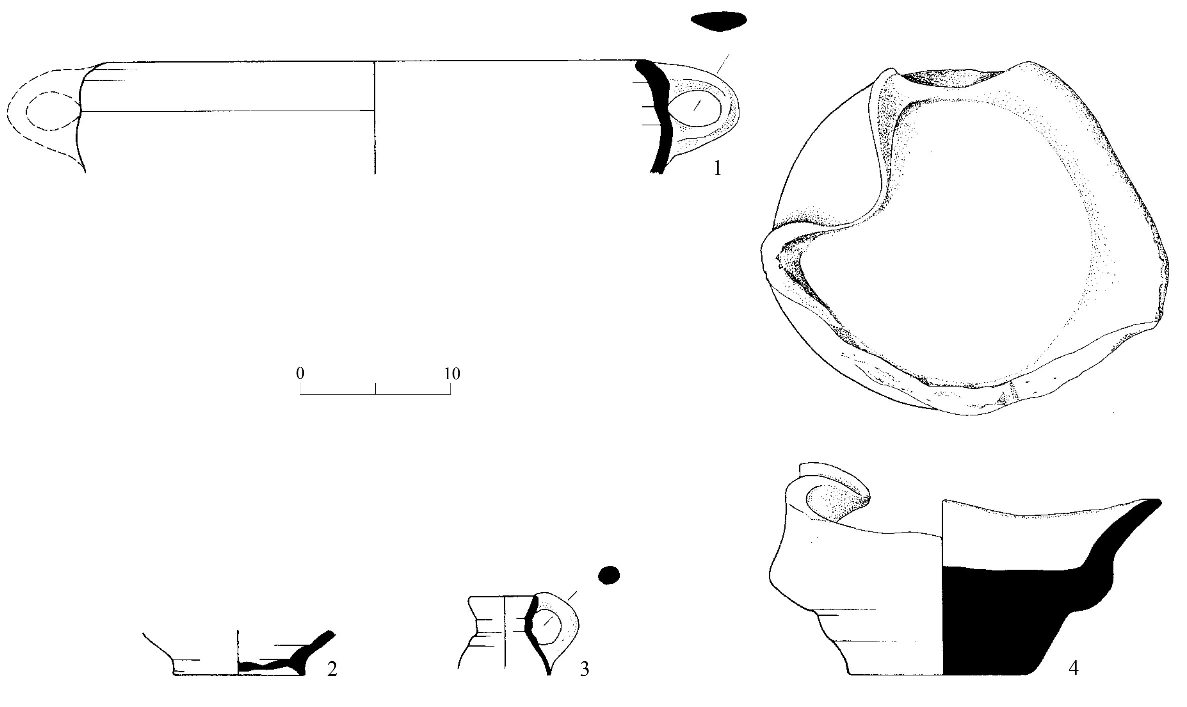

איור 13. כלי החרס מהמערה.

מס׳	הכלי	סל	תיאור
1	קדרה	1023/1	טין חום כהה, גריסים וחצצים לבנים, ליבה אפורה
2	בסיס קערה	1023/3	טין חום־אדמדם, גריסים וחצצים לבנים ואפורים, ליבה אפורה
3	פכית	1023/2	טין חום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
4	נר	1024/1	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה חומה

פכית (איור 13: 3).— לפכית שפה נוטה כלפי חוץ, צוואר רחב, ידית משוכה מהשפה לכתף וגוף גלילי מוארך. פכית דלייה זו נפוצה בסוף תקופת הברזל. פכיות דומות נמצאו בערוער III (בירן וכהן 1981: ציור 7: 7) ובקבר בתל תקוע (Herr 1986: Fig. 4:4–8).

נר (איור 13: 4).— נר עם בסיס גבוה ושפה נוטה חוצה באופן בולט.

הגת (תוכנית 2; איורים 14, 15)

הגת (נ״צ רי״ח 21415/62630, רי״י 16415/12630) נמצאת כ־150 מ׳ מצפון־מערב למבנה 300. סביב לגת יש טרסות קדומות שאינן בשימוש היום. לגת משטח דריכה ארוך וצר (9.1 מ׳ אורך, 1.9–3.0 מ׳ רוחב, 0.6 מ׳ גובה הדפנות) עם שרידים של טיח מהודק בצבע לבן־אפור וחצצים לבנים. את הגת תחמו קירות בנויים מאבני שדה. במרכז משטח הדריכה עובר סדק רחב (עד 0.4 מ׳ עומק) ומחלק אותו לשניים. סדק זה נוצר באופן טבעי ואוחה במילוי של אבנים וטיח.

בחלק הצפוני והרחב של משטח הדריכה נחצבה גומה עגולה (L403; 0.7 מ׳ קוטר, 0.55 מ׳ עומק). בדופן המזרחית של משטח הדריכה נחצבו שתי גומחות לא־רגולריות, ששימשו לקיבוע קורות במתקן סחיטה. החלק הדרומי והצר של משטח הדריכה (L400) שימש כנראה משטח עבודה, ובו נתגלו שברים של כלי חרס, ובהם קערה, קדרה, סיר בישול, פיטס ופכיות דלייה תמימות (איור 16).

התירוש זרם דרך תעלה (0.1 × 0.2 מ׳) אל בור שיקוע רדוד (0.3 מ׳) שברצפתו חצובה גומה סגלגלה (L402). מבור השיקוע זרם הנוזל אל בור איסוף לא־רגולרי (L401 ; 1.1 × 1.1 מ׳, 1.85 מ׳ עומק) שפינותיו מעוגלות וברצפתו גומה. הבורות טויחו בטיח אפרפר חזק מעורב בחצצי גיר קטנים. בור נוסף (L405; 0.95 × 0.95 מ׳, 0.2 מ׳ עומק) שימש כנראה בור מים. גת זו, המתוארכת לתקופת הברזל ביהודה, שימשה כנראה את תושבי החווה.

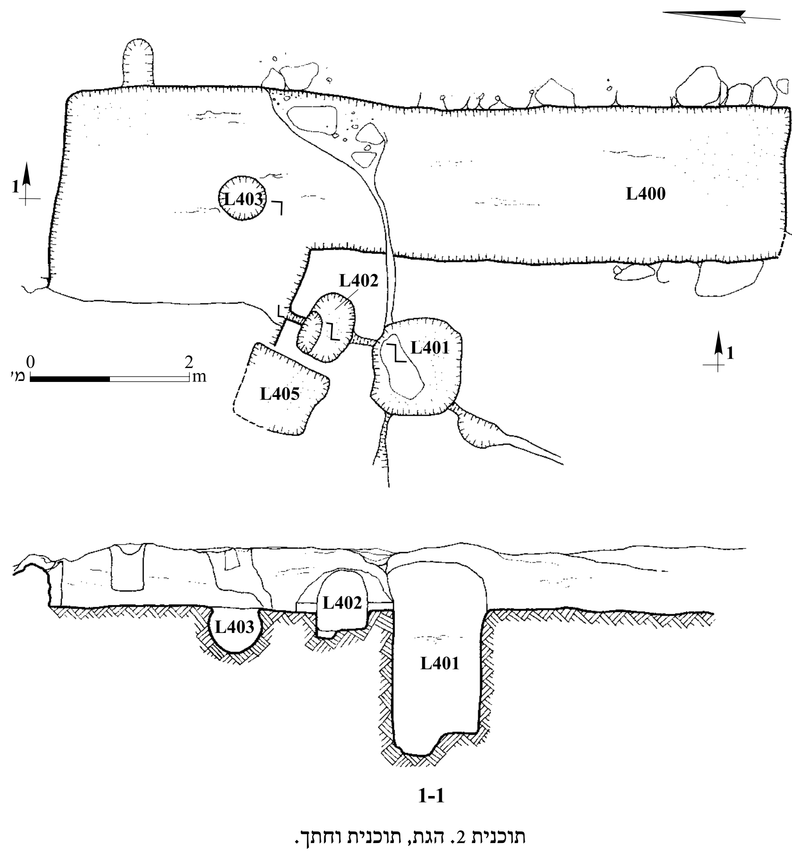

1-1

תוכנית 2. הגת, תוכנית וחתך.

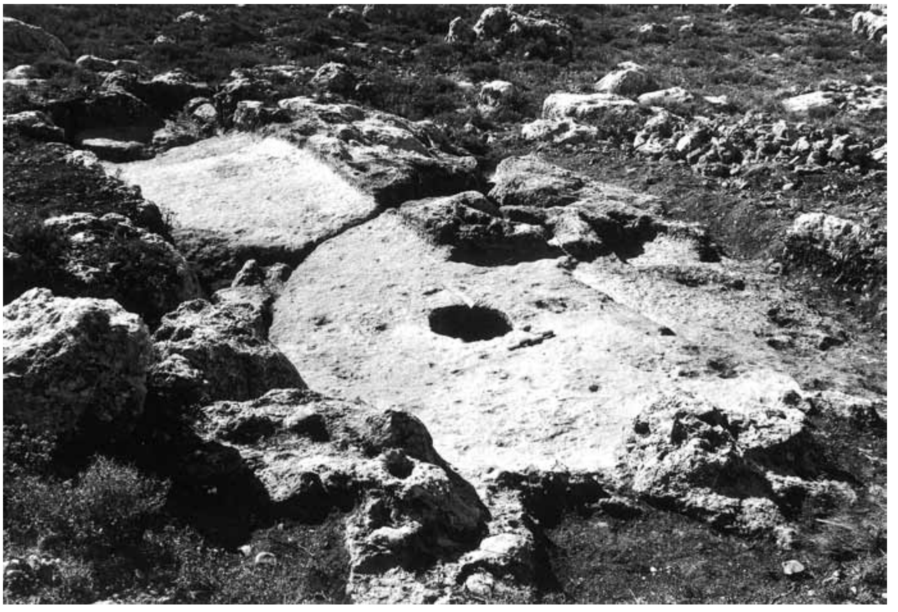

איור 14. הגת, מבט לדרום־מזרח.

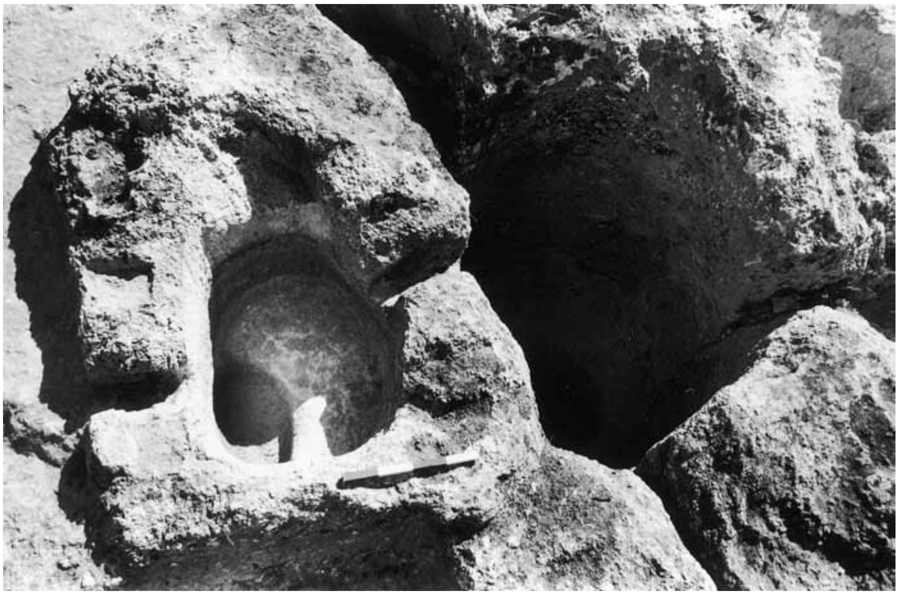

איור 15. הגת, בורות השיקוע והאיסוף.

כלי החרס מהגת (איור 16)

קערות (איור 16: 1).— נתגלו שברים של קערה שטוחה או צלחת עם דופן ישרה ושפת קרדום. לקערה חיפוי אדום ומירוק אובניים. קערות עם דופן ישרה אופייניות למכלולים של סוף תקופת הברזל והן נפוצות בעיקר ביהודה. קערה דומה נמצאה בקבר בירושלים (Eshel 1995: Fig. 9:1).

סיר בישול (איור 16: 2).— סיר בישול מטיפוס ׳עין גדי׳ עם שפה נוטה כלפי חוץ. טיפוס זה מאפיין את

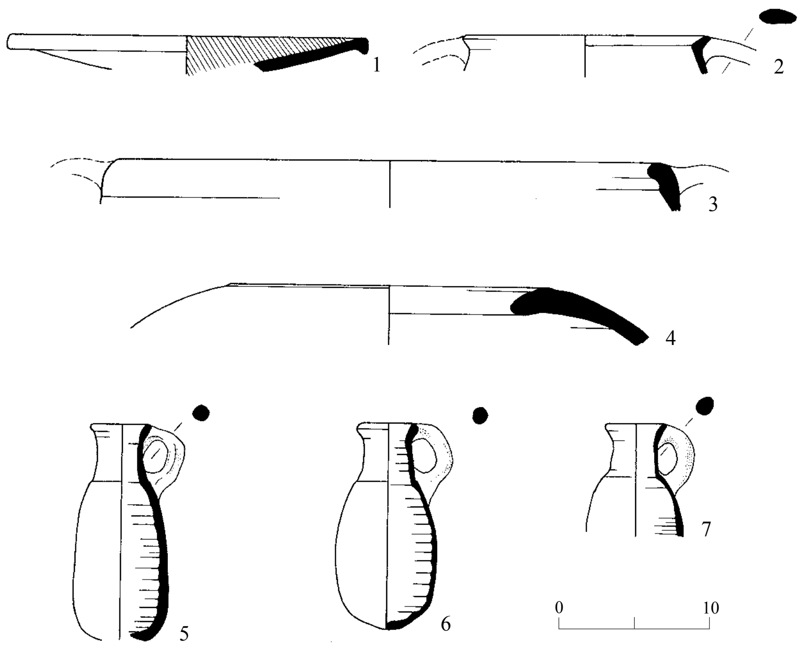

איור 16. כלי החרס מהגת.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור
1	קערה	1088/2	400	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, ליבה חומה; שרידי צבע אדום סמוק ומירוק אובניים
2	סיר בישול	1086/3	400	טין אדמדם, גריסים לבנים, ליבה אפורה (רק בידית)
3	קדרה	1088/1	400	טין חום־אדום כהה, גריסים לבנים, ליבה אפורה
4	פיטס	1079/1	400	טין חום, חצצים וגריסים לבנים ואפורים, ליבה אפורה
5	פכית	1089/1	400	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים ושחורים ליבה אפורה
6	פכית	1089/1	400	טין חום־אדמדם וגריסים לבנים ושחורים
7	פכית	1081/1	400	טין חום בהיר גריסים שחורים ולבנים, ליבה חומה

סוף תקופת הברזל והוא מופיע גם במבנה 300 (ר׳ איור 12).

קדרה (איור 16:3).— לקדרה שפה מעובה נוטה כלפי פנים, דופן עבה וידיות. כלים דומים נמצאו במבנים 200 ו־300.

פיטס (איור 16:4).— לכלי שפה קמורה נוטה פנימה וחריץ סביב השפה מבחוץ. פיטס דומה נמצא בתל אל־פול III (Lapp 1981: Pl. 49:23).

פכיות (איור 16:5—7).— שלוש פכיות דלייה דומות זו לזו נמצאו בתוך חריץ בפני הסלע, בחלק הדרומי של משטח הדריכה (L400) המזוהה כמשטח עבודה או מחסן. לפכיות שפה פשוטה נוטה חוצה, ידית משוכה מן השפה אל הכתף וגוף גלילי מוארך או דמוי ביצה. פכיות אלה מאפיינות מכלולים של כלי חרס מסוף תקופת הברזל והן דומות לפכית שנמצאה במערה (איור 13:3 ור׳ שם הקבלות).

מערת קבורה (תוכנית 3; איור 17)

כ־100 מ׳ מדרום־מערב לח׳ אבו שַׁוָאן נחפר קבר קטן שנמצא שדוד (נ״צ רי״ח 21560/62605, רי״י 16560/12605). הקבר נחצב בשוליים של חלקה (1.5 דונם) מוקפת קיר אבנים. בשטח החלקה התגלו ראשי קירות קדומים ושברים של כלי חרס המתוארכים לימי הבית השני ולתקופה הרומית.

בחזית מערת הקבורה נמצאת חצר קטנה, פתוחה לצד מערב. פתח המערה (0.6 מ׳ גובה, 0.7 מ׳

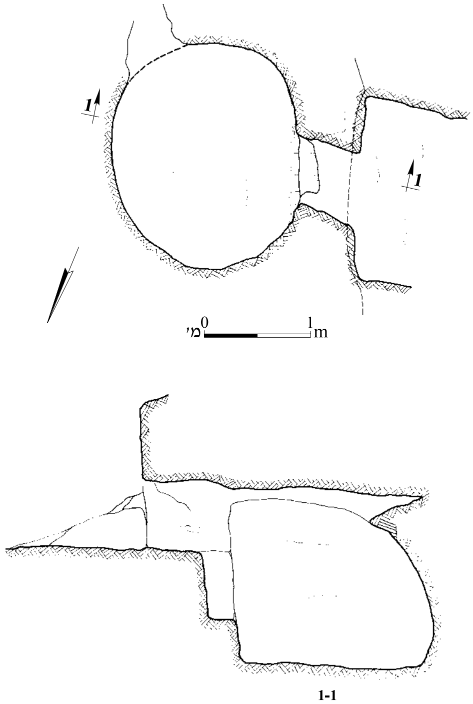

תוכנית 3. הקבר, תוכנית וחתך.

רוחב, 0.4 מ׳ עומק) חצוב באלכסון וממנו יורדים אל אולם קבורה קטן ועגול (כ־3.5 מ׳ קוטר). חלל המערה היה מלא סחף ועפר, שנתגלו בו מעט שברי גוף של כלי חרס האופייניים לשלהי ימי הבית השני (לא צוירו).

דיון

החפירה במבנים 200 ו־300, במערה ובגת חשפה חווה חקלאית שהתקיימה בפריפריה של ירושלים בשלהי ימי הבית הראשון. הממצא הקירמי בכל השטחים אחיד והכלים אופייניים לסוף תקופת הברזל. מכאן שהחווה והגת התקיימו באותו פרק זמן. כיוון שלא נתגלו עדויות להרס אלים, ייתכן שהם נעזבו בזמן הכיבוש הבבלי בשנת 586 לפסה״נ, אך לא כתוצאה ישירה של הכיבוש.

הממצא ממבנה 200 מלמד שהיו לו שני תפקידים: המתקן החצוב שנתגלה בו מעיד על כך שהפיקו בו נוזל כלשהו, אולי שמן, ואילו הקנקנים הפערוריים מלמדים שאוחסנו בו יבולי שדה. מידותיהם הקטנות של חדרי המבנה מלמדות שככל הנראה לא שימשו למגורים. המבנה הוקם כחלק של החווה ובמהלך השימוש בו חלו כמה שינויים, שעיקרם בנייה של

איור 17. הקבר, מבט למזרח.

מחיצה (קיר 23) בחדר המרכזי ואולי גם בנייה של קיר 25 המחבר את מבנה 200 עם מבנה 300. חדר 212 הוא כנראה תוספת מאוחרת.

מבנה 300, שנחפר בחלקו, ניזוק קשה מבנייתו של כבשן סיד בתוך שטחו. המבנה בנוי מאבנים גדולות למדי, כנראה כדי להעניק ביטחון ליושביו. הוא מורכב מיחידה מרכזית המחולקת לכמה יחידות ומחדרים נוספים שנסמכו אליה (L352 ו־L354). במבנה נעשה שימוש באומנות מונוליתיות לחלוקת החלל. המכלול הקירמי — כלי שולחן ובישול — מלמד שהמבנה שימש למגורים של תושבי החווה.

החווה שייכת למערך של חוות חקלאיות שנחפרו סביב ירושלים, והן הפריפריה החקלאית שלה. הכלכלה של חוות אלה התבססה על גידולי כרמים, זיתים ופירות, ועל ייצור יין ושמן. יבולים אלה סופקו ליישובים ביהודה ואולי אף לירושלים.

אתרי הסקר

במקביל לחפירות שתוארו לעיל נערך סקר ארכיאולוגי לאורך רכס הר גילה, עד הגבול המוניציפלי של ירושלים, במסגרת הכנה לסלילת כביש. ממצאי הסקר העלו שרידים המתוארכים מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה הביזנטית. בסקר (איור 1) נבדקו גם שטחים בתוך הכפר אל־וולג׳ה. באתרי הסקר נמצאו מערכות חקלאיות מפותחות, הכוללות טרסות, שומרות, דרכים וגדרות. כל אלה לא תועדו בעבודה זו. בכל השטח נתגלו שברים רבים של כלי חרס המעידים על

התיישבות במקום מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה האסלאמית הקדומה.

ח׳ אבו שַׁוָאן (איור 18)

נסקרו שרידים של יישוב קדום בקצה הרכס של הר גילה (נ״צ רי״ח 2145/6265, רי״י 1645/1265; 797 מ׳ גובה מעל פני הים). מהמקום יש תצפית אל הרי ירושלים, אל צפון־מערב הר חברון, נחל רפאים, נחל חלץ, ביתר והדרכים המובילות אליה. כחצי קילומטר מדרום לאתר ובהמשך הרכס נישאת כיפה גבוהה עם שני זקיפי סלע שהם נקודת ציון בולטת בנוף. למרגלות החורבה מצד צפון נמצא הכפר אל־וולג׳ה, שבו שרידים ארכיאולוגיים רבים (ר׳ להלן).

האתר נסקר על ידי חוליית סקר החירום, שזיהתה במקום מחנה רומי, אחד משרשרת מחנות שהקיפו את ביתר במרד בר כוכבא (כוכבי תשל״ב: אתר 6). בשטח האתר יש טרסות חקלאיות נטועות בעצי פרי ושרידי בנייה מעטים. בבדיקה מחודשת של האתר, שצורתו כשל תל סגלגל, נמצא ששטח היישוב בראש הגבעה הוא כ־26 דונם. השרידים כוללים מערות, חלקן עם מסדרון (דרומוס) חצוב, וקברים. במרכז האתר נמצאה מערה שתקרתה קרסה ולה שני כוכי קבורה חצובים. בצפון נמצאו מערה שהכניסה אליה היא דרך פיר אנכי, בורות מים, מתקנים חצובים ואבנים עתיקות הפזורות בכל השטח, רובן משולבות בטרסות החקלאיות. במזרח יש קברים שבדופנותיהם נחצבו מקמרים, ובדרום־מערב האתר נתגלה מבנה בנוי אבנים גדולות שבשטחו נמצאו שלושה גלילי אבן גדולים ומחוספסים, שאפשר לזהותם כמעגילות של גת (עמית וברוך תשס״ז: 317). בצד מערב, מתחת לטרסה חקלאית (42 מ׳ אורך), נתגלה קיר בנוי אבני שדה גדולות (עד 0.9 מ׳). בקטעים מסוימים שרד הקיר לגובה 1.5 מ׳. מיקומו של הקיר בשולי האתר ועוצמת בנייתו, מאפשרים להניח שאלו שרידי חומה של היישוב הקדום. כוכבי (תשל״ב: 36, אתר 6), שסקר את האתר בסקר החירום של יהודה ושומרון, הציע שהמקום שימש מצודה מרכזית של הרומאים בעת המצור על ביתר, ואכן ממצא כלי החרס כלל כמות רבה של כלים מהתקופה הרומית.

באתר נאספו שברים של כלי חרס מתקופות הב״ק 3 והברזל 3, ומהתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה והמאוחרת. כן נתגלו שברים של גלוסקמה מעוטרת, כלי צור וכלי אבן. חרסים האופייניים לתקופת הברונזה הקדומה נתגלו בחלק המערבי של החורבה.

כלי החרס הרבים מתקופת הברונזה הקדומה שנמצאו באזור הקיר שזוהה כחומה, מלמדים שהחומה הקיפה את היישוב בח׳ אבו־שַׁוָאן במהלך תקופה זו. חרסים נוספים מתקופה זו נמצאו בשפכים שממזרח לחורבה. אתר זה הוא היישוב הגדול היחיד מתקופת הברונזה הקדומה (2?) המוכר לנו

איור 18. ח׳ אבו שַׁוָאן, מבט כללי לצפון.

באזור ההר שמדרום לירושלים ועד מרכז הר חברון (עופר 1990: 195–196). אתר מבוצר מתקופת הברונזה הקדומה באזור גב ההר המרכזי שמדרום לירושלים תורם להבנת היקף היישוב בהר המרכזי ואופיו בתקופה זו.

כלי החרס מתקופת הברונזה הקדומה בח׳רבת אבו שָׁוָאן

ממצא כלי החרס (איורים 19, 20) כולל קערות, טסים, קנקנים ופערורים. כמו כן נתגלו שברים של כלי בזלת (איור 20: 12) ושני להבי מגל מהטיפוס הכנעני. הקנקנים אופייניים לתקופת הברונזה הקדומה. נוסף על כך נתגלו טיפוסים המתוארכים לתקופת הב״ק 3.

קערות.— נתגלו קערית מעוגלת (איור 19: 1) וקערה עם שפה פשוטה וישרה (איור 19: 2). קערות אלה מופיעות במכלולים מתקופת הברונזה הקדומה על כל שלביה. כמו כן, נמצאו קערות גדולות ועמוקות (איור 19: 3–5). לקערה 3 דופן עבה, גוף מעוגל ושפת מדף מעובה. הקערה צבועה אדום וממורקת בדגם רשת האופייני לתקופת הב״ק 3. כלים דומים נמצאו בתל לכיש (Tufnell 1958: Pl. 65:376) ובתל ירמות (Naggiar 1987: Pl.9:9). לקערות 4 ו־5 שפת מדף קעורה ודופן עבה. הקערות צבועות בפנים ועל השפה בגוונים של אדום עד חום וממורקות בדגם רשת. קערה דומה למס׳ 4 נתגלתה בתל לכיש, והיא מתוארכת לתקופת הב״ק 3 (Tufnell 1958: Pl. 65:378).

טסים (איור 19: 6, 7).— לכלים שפה פשוטה או זקופה והם צבועים בצבע אדום כהה ומעוטרים בדגם רשת. כלים דומים נמצאו בתל ירמות (Naggiar 1987: Pl. 12:8–11) ובתל עירא (בית־אריה 1991: איור 8: 9) ותוארכו לתקופת הב״ק 3.

פערורים (איור 20: 1–3).— פערורים עם שפה מעובה כלפי פנים מופיעים בכל תקופת הברונזה

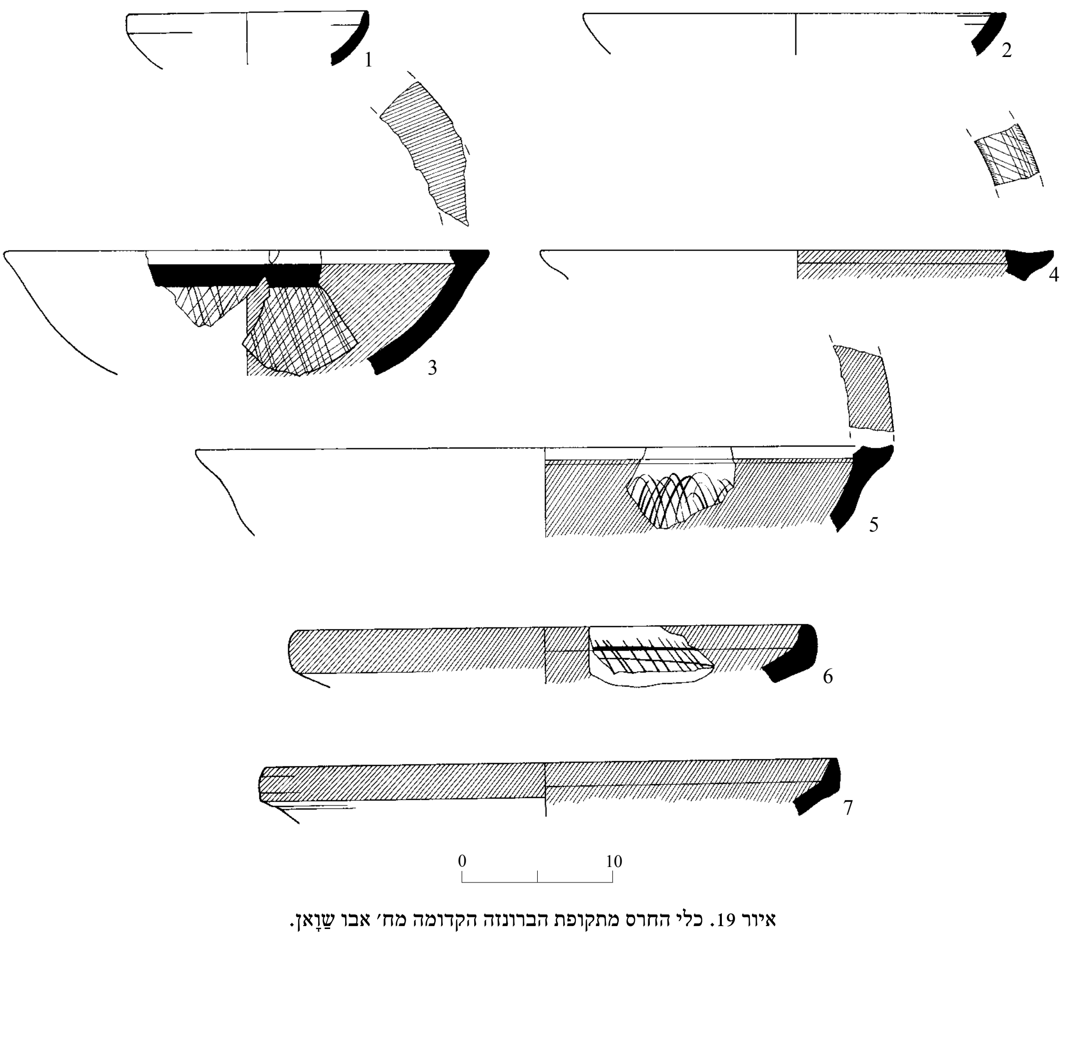

איור 19. כלי החרס מתקופת הברונזה הקדומה מח׳ אבו שָׁוָאן.

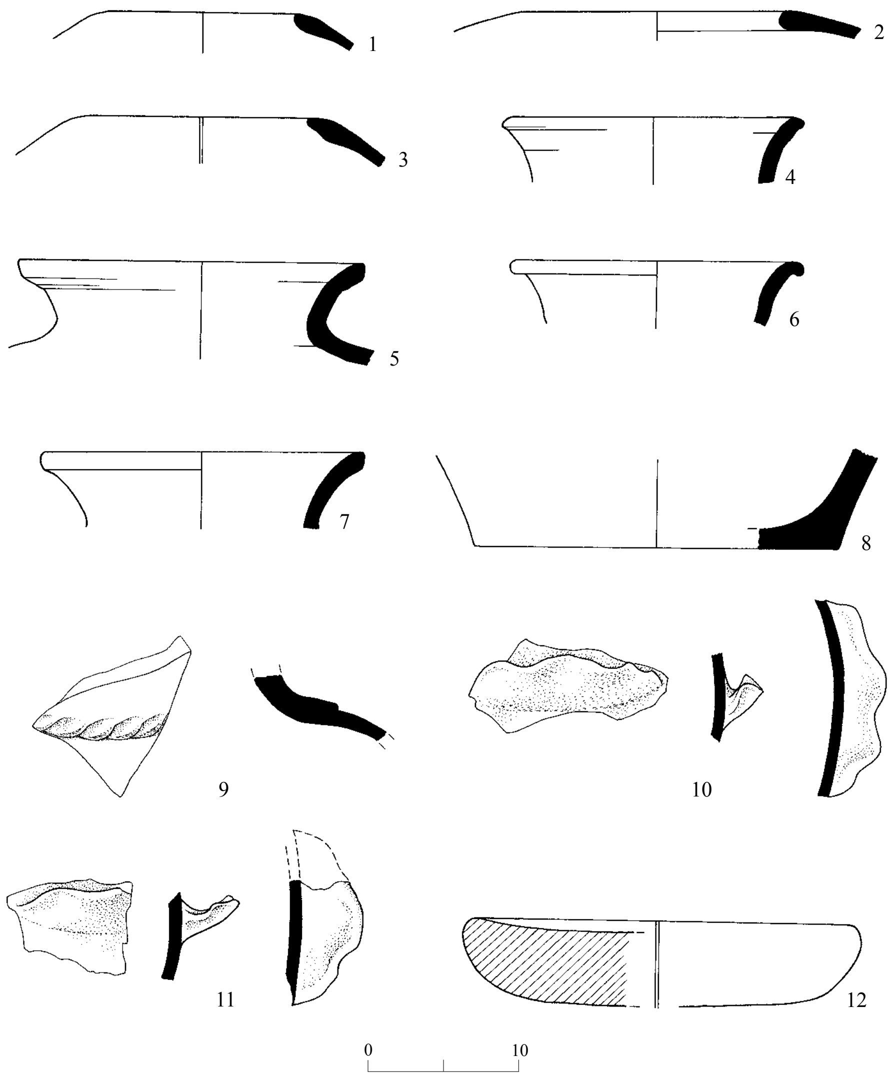

איור 20. כלי החרס מתקופת הברונזה הקדומה מח׳ אבו שַׁוָאן.

הקדומה ודומים להם נמצאו בתל ירמות (Naggiar 1987: Pl. 19) ובתל עירא (בית־אריה 1991: איור 8:2—5, 12—16).

קנקנים (איור 20:4—11).— נתגלו שברים של קנקנים עם צוואר קצר נוטה כלפי חוץ. כלים אלה היו נפוצים בכל שלבי תקופת הברונזה בערד (Amiran et al. 1978: Pl. 47) ובתל ירמות (Naggiar 1987: Pl. 5:2–5). הקנקנים מעוטרים לעתים בידיות מדף בהונות (איור 20:10, 11) והבסיס שלהם רחב ושטוח (איור 20:8). קנקן מס׳ 7 מחופה בשכבה עבה של סיד לבן המשמשת לאיטום. קנקן 9 שייך כנראה לאותו הטיפוס ועליו עיטור פלסטי של דגם חבל רץ סביב הכתף. כלי דומה נמצא בתל ירמות (Naggiar 1987: Pl. 20:5, 6).

אל־וולג׳ה

כפר קטן השוכן לרגלי ח׳ אבו שַׁוָאן, במורדות הצפוניים־מזרחיים של רכס הר גילה (נ״צ רי״ח 21485/62680, רי״י 16485/12680).[3] במורד הכפר מצד צפון נובע עין אל־הדף, שמימיו זורמים דרך

ניקבה ארוכה אל בריכת איסוף בנויה ומטויחת. תשע מערות קבורה עתיקות חצובות בסלע נתגלו בשטח הכפר, כולן שדודות ועל כן תאריכן לא ברור.

בשוליים הצפוניים של הכפר (נ״צ רי״ח 21491/62700; רי״י 16491/12700) נתגלתה חורבה שאינה מצוינת במפה. בשטח החורבה (כ־8 דונם) נטועים עצי פרי. העיבוד החקלאי המואץ הזיק לשרידים הקדומים. בחלק המזרחי של החורבה, מתחת למדרגת סלע שעליה בנויה טרסה חקלאית, פעורות שלוש מערות עם מסדרון צר וארוך. באחת המערות נתגלו שרידים של בית בד (׳ים׳ ו׳ממל׳). נאספו שברים רבים של כלי חרס המתוארכים לתקופות הפרסית, ההלניסטית, הרומית (רוב הממצא) והביזנטית. כן נתגלו עמוד אבן של סורג, שברים של רעפים ואבני פסיפס לבנות וצבעוניות. בשטח החורבה נתגלו שרידים של מבנים וראשי קירות, ששניים מהם בולטים במיוחד ויתוארו להלן.

מבנה 1 (איור 21).— מתחת לטרסה הראשונה שבתחום החורבה ממערב אפשר להבחין בפינה של מבנה הבנויה אבני גזית גדולות (0.65 × 1.20 מ׳). האבנים מסותתות בקפידה בצדן החיצון; הן הונחו נדבך מעל נדבך בהתאמה מושלמת והעניקו לקיר מראה מרשים (כ־2.5 מ׳ גובה). אין ספק שמדובר במבנה גדול, שזמנו ותכליתו אינם ברורים.

מבנה 2 (איור 22).— במרחק של כ־20 מ׳ מהמבנה הראשון נתגלה מבנה רבוע שמידותיו אינן שלמות, ובמרכזו בור מים מכוסה לוח אבן. המבנה בנוי אבני גזית (0.5 × 0.7 מ׳) מסותתות למשעי. בפינה הדרומית־מזרחית שלו נמצא באתרו בסיס אטי על גבי אדן מרובע. כן נמצאו שברים של עמודים עשויים אבן גיר, שבר של עמוד סורג ואבני גזית עם סיתות שוליים וזיז.

מחצבה (איור 23).— במרחק של כ־70 מ׳ מצפון לחורבה, לאורכה של דרך צרה (עתיקה) נתגלתה מחצבה עם אבני בנייה קדומות. האבנים דומות במידותיהן ובטיבן לאבנים של מבנה 1, על כן סביר להניח שאבני המבנה נחצבו כאן. האבנים (עד 1.2 מ׳ אורך) נמצאו מסודרות בשורות ובהן אבני מזוזות ומשקופים. לחלק מהאבנים סיתות שוליים סביב זיז בולט; חלק מהאבנים לא נותקו מהסלע. העובדה שבמחצבה נתגלו אבנים רבות לצד פריטים אדריכליים במגוון שלבי עיבוד, מעלה את האפשרות שהבנייה של מבנה 1 לא תמה והאתר ננטש מסיבה לא ידועה.

בית חווה(?).— במרחק של כ־30 מ׳ מצפון למחצבה הובחנו שרידים של מבנה, כנראה בית חווה קטן המכוסה בגל אבנים. אי אפשר היה לעמוד על תוכנית המבנה, אך בבורות השוד נחשפו קטעים של קירות בנויים מאבני גוויל מהוקצעות

איור 22. אל־וולג׳ה, מבנה 2, מבט לצפון־מערב.

איור 21. אל־וולג׳ה, מבנה 1, מבט לצפון־מזרח.

איור 23. המחצבה, מבט לצפון.

בגסות. בשפכים של בורות השוד נאספו חרסים המתוארכים לסוף תקופת הברזל ומעט מהתקופה ההלניסטית.

מקבץ קברים וגתות

מצפון לח׳ אבו שַוָאן (נ״צ רי״ח 21435/62660, רי״י 16435/12660) נחשף מקבץ של קברים וגתות. בשתי מערות (גודלן עד 2 מ״ר) שתוכניתן לא־רגולרית נמצאו חרסים מתקופת הברונזה הקדומה. אפשר כנראה לקשור את המערות לשרידי היישוב שבח׳ אבו שַוָאן. כמו כן, תועדו ארבעה קברים חצובים בסלע. המערות נמצאו שדודות ובשפכים שהוצאו מהן נתגלו חרסים מתקופת הברזל ומימי הבית השני.

ממערב לקברים יש משטח סלע (כ־2 דונם) שחוצות אותו גדרות בנויות אבני שדה. בשטח זה נסקרו ארבע גתות חצובות בסלע ומתקן חצוב נוסף שלא ברור למה שימש. בשתיים מהגתות נעשה שימוש בקורה לסחיטה, בדומה לזו שנמצאה בגת שנחפרה ותוארה לעיל. החרסים שנאספו בשטח זה מתוארכים לתקופת הברזל ולימי הבית השני.

קברי פיר

נמצאו שלושה פירים מעוגלים, חצובים בסלע הקירטון הרך ומלאים עפר (נ״צ רי״ח 21415/62655, רי״י 16415/12655). פירים אלה שימשו כנראה כניסה למערות קבורה מתקופות הברונזה הקדומה והביניימית. מחוץ לפירים נמצאו שפכים המעידים על כך שנשדדו. סמוך לפירים מצד דרום יש מערה גדולה חצובה, ששימשה רועים. לא נמצאו במקום חרסים.

איור 24. הגת בנ״צ 12630\16430, מבט לצפון־מערב.

גת

גת קטנה זו (נ״צ רי״ח 21430/62630, רי״י 16430/12630 ; איור 24) נמצאת סמוך לגת שנחפרה (ר׳ לעיל) ולה משטח דריכה קטן שצורתו לא־רגולרית (כ־5 מ״ר). ממזרח למשטח הדריכה יש בור איסוף סגלגל, שנמצא מלא סחף. לא נמצאו חרסים.

הערות

[1] בחודשים ספטמבר–נובמבר 1995 נערכו חפירות הצלה באתרי עתיקות שנתגלו לרגלי ח׳ אבו שַוָאן במהלך סלילת כביש עוקף אל־וולג׳ה. הכביש מתחיל למרגלות היישוב שבהר גילה ומסתיים בנחל רפאים שמדרום לירושלים. הכביש נסלל לאורך המדרון הדרומי־מערבי של רכס הר גילה. בחפירות נחשפו בית חווה וגת מסוף תקופת הברזל ומערת קבורה. במקביל לחפירות נערך סקר ארכיאולוגי לאורך הרכס של הר גילה, ממבואות הכפר אל־וולג׳ה לכיוון צפון־מערב עד לגבול המוניציפלי הדרומי של ירושלים. אתרי הסקר יתוארו בנפרד. החפירה והסקר נערכו מטעם קמ״ט ארכיאולוגיה ביו״ש, במימון מע״צ. העבודה נוהלה על ידי המחבר בסיוע אברהים שרוך ויובב פוליצקי (מנהלי שטחים), ניר טל (סוקר), מנדל קאהן (מדידות ושרטוטים), שלומי עממי (צילום) ואלונה רובאן (ציור ממצא). יובל יקותיאלי ייעץ בעיבוד הקירמיקה מח׳ אבו שַוָאן, אך האחריות על הזיהוי והתיארוך היא על המחבר. תודה מיוחדת ליואב ציונית מארכיון הקמ״ט.

[2] במהלך סיור פיקוח שערכתי בתחומי הכפר הערבי ואדי פוכין בשנת 1992, נבדקה מערה קטנה ובה שברים של כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה. ממצא זה שמור היום במחסני קצין המטה לארכיאולוגיה ביו״ש.

[3] בתחומי הכפר יש עוד מערות וקברים שלא תועדו, רובם שדודים.

הפניות

בירן א׳ 1982. המתחם הפולחני בדן. **ארץ ישראל** ט״ז:15—42.

בירן א׳ וכהן ר׳ 1981. ערוער שבנגב. **ארץ ישראל** ט״ו: 250—273.

בית־אריה י׳ 1991. שכבת הברונזה הקדומה ג׳ בתל עירא. **ארץ ישראל** כ״א:66—79.

ברוך י׳ תשנ״ז. ח׳ אל־עיד, מצודה מתקופת הברזל בצפון־מערב הר חברון. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון — דברי הכנס השישי, תשנ״ו — 1996.** קדומים—אריאל. עמ׳ 49—56.

ייבין ז׳ ואדלשטיין ג׳ 1970. חפירות טירת יהודה. **עתיקות** ו:56—69.

כוכבי מ׳ תשל״ב. הסקר בארץ יהודה. בתוך מ׳ כוכבי, עורך. **יהודה שומרון וגולן — סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ״ח.** ירושלים.

מזר ע׳ תשמ״א. החפירות בח׳רבת אבו־תוין ומערך המצודות הישראליות בהרי יהודה. **ארץ ישראל** ט״ז:229—249.

מזר ע׳, עמית ד׳ ואילן צ׳ תשמ״ד. דרך הגבול שבין מכמש לירחו וחפירות חורבת שילחה. **ארץ ישראל** י״ז: 236—250.

עופר א׳ 1990. הר יהודה המקראי — מנוודות לממלכה לאומית. בתוך נ׳ נאמן וי׳ פנקלשטיין, עורכים. **מנוודות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל.** ירושלים. עמ׳ 155—214.

עמית ד׳ וברוך י׳ תשס״ז. גתות עם מעגלות אבן בדרום הר־חברון. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון** ט״ז. אריאל. עמ׳ 299—322.

Aharoni Y. 1964. *Excavations at Ramat Raḥel* II: *Seasons 1961–1962*. Rome.

Aharoni Y. 1973. Beer–Sheba I: *Excavations at Beer Sheba,1969–1971 Seasons*. Tel Aviv.

Albright W.F. 1943. *The Excavations of Tell Beit Mirsim* III: *The Iron Age* (*AASOR* 21–22). New Haven.

Amiran R., Paran U., Shiloh Y., Brown R., Tsafrir Y., and Ben-Tor A. 1978. *Early Arad* I: *The Chalcolitic Settlement and Early Bronze City*; *First–Fifth seasons of Excavations*. Jerusalem.

Chambon A. 1984. *Tell el Far'ah: L'age du Fer*. Paris.

Crowfoot J.W., Crowfoot G.M. and Kenyon K.M. 1957. *Samaria Sebaste* III: *The Objects from Samaria*. London.

Eitam D. 1979. The Olive Presses of the Israelite Period. *Tel Aviv* 6:146–155.

Eshel I. 1995. Two Pottery Groups from Kenyon's Excavations on the Eastern Slope of Ancient Jerusalem. In I. Eshel and K. Prag eds. *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967* IV. Oxford. Pp. 1–157.

Grant E. 1913. *Ain Shems Excavations (Palestine) 1928–1929–1930–1931* I. Haverford.

Grant E. and Wright G.H. 1938. *Ain Shems Excavations (Palestine)* IV: *Pottery.* Haverford.

Herr L. 1986. A 7th Century B.C. Tomb Group from Tekoa. In L.T. Geraty and L. Herr eds. *The Archaeology of Jordan and Other Studies*. Michigan. Pp. 265–285.

Lapp N. 1981. *The Third Campaign at Tell el-Fûll: The Excavations of 1964 (AASOR* 45*)*. Cambridge, Mass.

Macalister R.A.S. 1912. *The Excavations of Gezer* II: *1902–1905,1907–1909.* London.

Mazar B., Dothan T. and Dunayevsky I. 1966. *En-Gedi: The First and Second Seasons of Excavations 1961–1962* (*'Atiqot* [*ES*] *5*). Jerusalem.

Naggiar L. 1987. *De la Typologie et Chronologie de la Ceramique du Chantierg de Tel Yarmouth (Israel).*Paris.

Seligman J. 1994. A Late Iron Age Farmhouse at Ras Abu Ma'aruf, Pisgat Ze'ev A. *'Atiqot* 25:63–75.

Tufnell O. 1958. *Lachish* IV (*Tell ed-Duweir*): *The Bronze Age*. London–New York–Toronto.

Ussishkin D. 1993. Archaeology Soundings at Betar, Bar-Kochba's Last Stronghold. *Tel Aviv* 20: 66–97.

Zimhoni O. 1990. *Two Ceramic Assemblages from Lachish III and II.* Tel Aviv.

A Farmstead from the End of the Iron Age and Installations at the Foot of Khirbat Abū Shawān

Yuval Baruch
(Pp. 25–44)

During the course of paving the road that bypasses the Arab village El-Walaja, in September–November 1995, a salvage excavation was conducted on behalf of the Archaeological Staff Officer of Judea and Samaria. The site is located on a slope c. 100 m southwest of the foot of Khirbat Abū Shawān (map ref. NIG 21435/62625, OIG 16435/12625; Fig. 1). At the same time an archaeological survey was carried out in the area around Khirbat Abū Shawān and along the outskirts of El-Walaja. The findings from both the excavation and the survey are presented in this report.

Under Jordanian rule, a residential building was constructed on the site, and terraces were prepared and fruit trees planted. Some of the terraces were built atop the ancient remains. A water cistern, probably ancient, and two limekilns of uncertain date were found next to the residential building. One of the kilns was revealed in the open area, outside the ancient farm. The other kiln, built atop an ancient farmhouse (Building 300, see below), caused extensive damage to it. At the top of the tell, c. 20 m northeast of the farm, is a cave with a collapsed opening; inside it are rock-hewn columbarium niches (the cave was not examined).

The Farmstead

The excavation exposed the remains of a farmstead, extending across an area of two to three dunams. Two buildings (200 and 300) located c. 40 m apart were excavated; both lean against an enclosure wall (W26) that delimits the farmstead. In addition, installations and a partially hewn cave were found.

Building 200 (Plan 1; Figs. 2, 3)
This is a square building (8.8 × 9.5 m) that is partitioned into rooms and whose opening is located in the northeast (L203). One construction phase was discerned in the building, including slight modifications to the original plan. In the floor of Room 214 is a hewn installation consisting of two elements (Fig. 4): a round pit (0.4 m deep) sealed with a round stone slab in the center of which is a hole, and an oval pit (0.3 m deep). Both pits, treated with gray plaster, were probably used to produce olive oil. Holemouth jars (Fig. 6) were found *in situ* on the floor in Room 201, suggesting the room was used to store crops. In the eastern corner of the building W26 (25 m long; Fig. 5) was exposed, probably delimiting the area of the farmstead.

Building 300 (Plan 1; Fig. 7)
The building is situated in the northwestern corner of the farm. Its western half, which was excavated, was damaged by the construction of a later limekiln (Fig. 8) and the dismantling of ancient stones in order to build the farming terraces that surround the site. The building comprises a number of units, of which two were exposed: a square room (L353), inside of which the later limekiln was built, and another room to its north (L352). The corners of the structure were built of large meticulously dressed stones that were bonded in pilasters, one of which was discovered *in situ* (Fig. 9).

The Cave
The opening of a rock-hewn cave, whose quarrying was not completed, was discovered c. 60 m southwest of Building 200. It seems the cave served as a storeroom for the farm and was no longer used as such when its ceiling collapsed. Complete pottery vessels (Fig. 13) that date to the end of the Iron Age were discovered in the cave.

The Winepress (Plan 2; Figs. 14, 15)
A complex winepress (map ref. NIG 21415/62630, OIG 16415/12630) was discovered c. 150 m northwest of Building 300. The winepress has a long narrow treading floor on which there are the remains of tamped grayish-white plaster and white gravel. The floor is linked to a large plastered collecting vat by way of a hewn channel. In the eastern wall of the treading floor are two irregularly shaped hewn niches that were used to secure beams in a press installation. Pottery sherds (Fig. 16) collected from the fill that covered the winepress and its vats indicate that it was used by the occupants of the farm.

A Burial Cave (Plan 3; Fig. 17)
A small plundered tomb was excavated c. 100 m southwest of Khirbat Abū Shawān (map ref. NIG 21560/62605, OIG 16560/12605). The tomb was hewn on the edge of an agricultural plot (1.5 dunams) delimited by a stone wall. The tops of ancient walls and fragments of pottery vessels that date to the time of the Second Temple and the Roman period were discovered in the plot.

The cave was approached through a small courtyard that is open to the west. The entrance to the cave (0.6 m high, 0.7 m wide, 0.4 m deep) is diagonally hewn and one descends from it to a small round burial chamber (c. 3.5 m in diameter). The cave was filled with alluvium and earth including a few body fragments of vessels characteristic of the end of the Second Temple period (not drawn).

The Pottery

The pottery discovered in the two buildings (Figs. 6, 12), the cave (Fig. 13) and the winepress (Fig. 16) is indicative of a homogenous assemblage dating to the end of the Iron Age. The holemouth jars, which constitute most of the artifacts from Building 200, show that the structure was used as a workshop and storeroom for agricultural produce. In Building 300 the tableware was prominent alongside typical storage vessels, indicating the building was used as a dwelling. A pithos and dipper juglets that were found in the winepress were probably used to fill jars with must.

The Survey Sites

Concurrent with the excavations described above an archaeological survey was conducted along the Mount Gillo ridge as far as the Jerusalem municipal boundary. The remains that were discovered in the survey date from the Early Bronze Age to the Byzantine period.

Khirbat Abū Shawān (Fig. 18)
A site, shaped like an elliptical tell, was surveyed at the end of the Mount Gillo ridge (map ref. NIG 1245/6265, OIG 1645/1265; 797 m above sea level). Numerous remains were documented at the site, including caves and structural remains. Some caves are tombs with a hewn dromos. A cave with two hewn

burial *kokh*s, its ceiling collapsed, was found in the center of the site. On the east of the site are tombs with *arcosolia* hewn in their walls. On the southwest of the site is a building, in which three large stone cylinders were found that were identified as winepress rollers. On the western side of the site, below a farming terrace (42 m long), a wall was discovered that is built of large fieldstones (max. length 0.9 m). Some sections of the wall have survived to a height of 1.5 m. Fragments of pottery vessels that date to EB III, Iron II, as well as to the Persian, Hellenistic, Early and Late Roman periods were gathered at the site (Fig. 19). In addition, fragments of a decorated ossuary, flint implements and stone vessels were discovered.

El-Walaja

A small village situated at the foot of Khirbat Abū Shawān, on the northeastern slope of the Mount Gillo ridge (map ref. NIG 21485/62680, OIG 16485/12680). Nine ancient rock-hewn burial caves were documented inside the village. A ruin that extends across c. 8 dunams was discovered along the northern fringes of the village; in it are the remains of ashlar-built structures and the tops of walls, two of which stand out prominently (Figs. 21, 22).

Quarry.— A quarry with ancient masonry stones was discovered c. 70 m north of the ruin (Fig. 23). The stones (up to 1.2 m long), which included doorjambs and a lintel, were found arranged in rows. The quarry was probably operated for the construction of the nearby buildings.

Farmstead(?).— Approximately 30 m north of the quarry the remains of a small farmhouse covered with a heap of stones were discerned in which there are pottery sherds that date to the end of the Iron Age.

A Cluster of Tombs and Winepresses

A group of tombs and winepresses was exposed north of Khirbat Abū Shawān (map ref. NIG 21435/62660, OIG 16435/12660). Press beams were used in two of the winepresses. The pottery sherds that were collected in this area date to the Iron Age and the Second Temple period.

Shaft Tombs

Three round shafts hewn in soft chalk were found, filled with soil (map ref. NIG 21415/62655, OIG 16415/12655). These shafts were probably the entrances to burial caves that date to the Early and Intermediate Bronze Age.

Winepress

A small rock-hewn winepress was found (map ref. NIG 21430/62630, OIG 16430/12630) that consists of a small irregular treading floor (c. 5 sq m) and an elliptical collecting vat.

Conclusion

The farmstead that is described above is part of a series of farmsteads that operated around Jerusalem at the end of the Iron Age. Several of these have been uncovered in recent years. The farms attest to the intensity of agricultural activity in the periphery of Jerusalem at the end of this period.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Farmstead from the Late Iron Age at the foot of Kh. Abū Shawān (Buildings 200 and 300).
Fig. 2. Building 200, looking north.
Fig. 3. Building 200, L212, looking northeast.
Fig. 4. Building 200, Installation 206.
Fig. 5. Wall 26, looking west.
Fig. 6. Pottery (1–13) and limestone weight (14) from Building 200.
Fig. 7. Building 300, general view to west.
Fig. 8. Building 300, the limekiln.
Fig. 9. Building 300, looking east.
Fig. 10. Pillar in L352.
Fig. 11. Locus 354.
Fig. 12. Pottery from Building 300.
Fig. 13. Pottery from the cave.
Plan 2. The winepress, plan and section.
Fig. 14. The winepress, looking southeast.

Fig. 15. The winepress vats.
Fig. 16. Pottery from the winepress.
Plan 3. The tomb, plan and section.
Fig. 17. The tomb, looking east.
Fig. 18. Kh. Abū Shawān, general view to north.
Fig. 19. Pottery from Kh. Abū Shawān.
Fig. 20. Pottery from Kh. Abū Shawān.
Fug. 21. El-Walaja, Structure 1, looking northeast.
Fig 22. El-Walaja, Structure 2, looking northwest.
Fig. 23. The quarry, looking north.
Fig. 24. Winepress (map ref. 16430/12630), looking northwest.